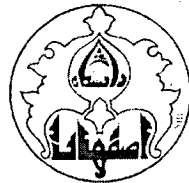

صلى الله عليه وسلم

١٨١٩٩٩ - ٢٠٢٢/١٢

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی الهیات - فلسفه و کلام اسلامی

بررسی اندیشه‌های کلامی فیاض لاهیجی

استاد راهنما:

دکتر مجید صادقی

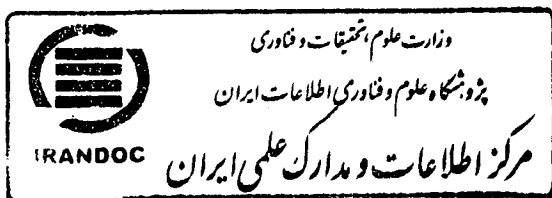
استاد مشاور:

دکتر حامد ناجی

پژوهشگر:

حمید عطایی نظری

شهریور ماه ۱۳۸۹

۱۵۸۴۹۶

۱۳۹۰/۳/۱۶

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی الهیات - فلسفه و کلام اسلامی
آقای حمید عطایی نظری

بررسی اندیشه های کلامی فیاض لاهیجی

در تاریخ ۱۹/۶/۹۸ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مجید صادقی با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر حامد ناجی با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۳- استاد داور داخل گروه دکتر محمد بیدهندی با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر غلامحسین توکلی با مرتبه ی علمی استادیار امضا

امضای مدیر گروه

چکیده

ملاّ عبدالرزاق لاهیجی (م ۱۰۷۲ ق) متخلّص به فیاض، یکی از بزرگترین متکلمان در طول تاریخ کلام اسلامی و برجسته ترین متکلم شیعی در دوران متأخر بوده است. او با نگارش آثار ارزشمند کلامی، نقش بسیار مهمی در دفاع از عقاید تشیع و تقویت ایمان دینی مردم ایفا نمود.

بررسی های انجام شده در آثار کلامی وی نشان می دهد که اگر چه نظرها و دیدگاه های لاهیجی در بسیاری از موضوعات کلامی مطابق و موافق دیدگاه های عرف متکلمان شیعه است؛ لکن با وجود این او در برخی از مسائل مانند: فاعلیت الهی، حسن و قبح عقلی و معجزات پیامبر(ص) دارای آراء و اندیشه هایی خاص و متفاوت با دیگر متکلمان بوده است.

فیاض از جمله متکلمانی بود که پس از تأسیس مکتب کلام فلسفی به دست خواجه نصیر الدین طوسی(م ۶۷۲ ق) از وی پیروی نمود و آثار خود را به شیوه مرسوم در سنت کلام فلسفی به نگارش درآورد. لاهیجی در نگاهته های خودش در صدد بر آمد که همانند خواجه و حتی پیش از او، با استفاده از اصول، قواعد و اصطلاحات فلسفه مشاء، به تقریر و تبیین مباحث کلامی بپردازد و از این حیث تأثیر فراوانی بر فرایند فلسفی شدن علم کلام در تشیع داشت. در واقع جریان فلسفی شدن کلام شیعه که از زمان خواجه نصیر آغاز شده بود، بار دیگر توسط فیاض و با نگارش آثار کلامی متعدّد با رویکرد و صبغه فلسفی نه تنها احیا شد، بلکه به اوج شکوفایی و اعتلای خود دست یافت.

پایبندی و تقید شدید نسبت به حکمت مشاء و به ویژه آراء و اندیشه های ابن سینا، استقلال فکری، آگاهی عمیق به افکار و عقاید فریق و مذاهب کلامی، آشنایی کامل با عرفان و تصوف و برخورداری از گرایش ها و تفکرات عرفانی را می توان از ویژگی ها و مشخصات فکری لاهیجی بر شمرد که به طور مشخص بر نحوه تقریر و نگارش وی از مباحث کلامی تأثیر گذار بوده است.

کلید واژه ها: فیاض لاهیجی، کلام شیعه، کلام فلسفی، گوهر مراد، سرمایه ایمان، سوارق الإلهام.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱	۱-۱- زندگی نامه حکیم ملا عبدالرزاق لاهیجی (م ۱۰۷۲ ق).....
۱	۱-۱-۱- نام.....
۲	۱-۱-۲- ولادت.....
۲	۱-۱-۳- اساتید.....
۲	۱-۱-۴- فرزندان.....
۳	۱-۱-۵- شاگردان.....
۳	۱-۱-۶- وفات و مدفن حکیم لاهیجی.....
۴	۱-۲- معرفی آثار و تألیفات فیاض لاهیجی.....
۴	۱-۲-۱- آثار فلسفی و کلامی.....
۴	۱-۲-۱-۱- حاشیه بر حاشیه خفری بر شرح تجرید قوشجی.....
۴	۱-۲-۱-۲- حاشیه بر شرح جدید تجرید.....
۵	۱-۲-۱-۳- گوهر مراد.....
۱۲	۱-۲-۱-۴- سرمایه ایمان.....
۱۶	۱-۲-۱-۵- شوارق الإلهام فی شرح تجرید الکلام.....
۲۶	۱-۲-۱-۶- تعلیقه بر شرح اشارات خواجه نصیر الدین طوسی.....
۲۶	۱-۲-۱-۷- کلمه طیبه.....
۲۷	۱-۲-۱-۸- شرح تهذیب المنطق.....
۲۸	۱-۲-۲- دیگر آثار.....
۲۸	۱-۲-۲-۱- پاسخ منظوم فیاض لاهیجی به نامه منظوم فیض کاشانی.....
۲۸	۱-۲-۲-۲- دیوان فیاض لاهیجی.....
۲۸	۱-۲-۲-۳- مثنوی سام و بهرام.....

۳-۱- ترتیب تاریخی نگارش آثار کلامی فیاض لاهیجی.....	۲۹
پی نوشت.....	۳۳
فصل دوم: اندیشه های کلامی فیاض لاهیجی	
۱-۲- آراء و دیدگاه های کلامی لاهیجی.....	۳۵
۱-۲-۱- انسان شناسی.....	۳۵
۱-۲-۱-۱- ماهیت انسان.....	۳۵
۱-۲-۱-۲- انسان کامل.....	۳۶
۱-۲-۳- ماهیت نفس.....	۳۷
۱-۲-۴- تجرد نفس.....	۳۸
۱-۲-۵- حدوث نفس.....	۳۸
۱-۲-۶- نوع واحد بودن نفس ناطقه ی انسانی.....	۳۹
۱-۲-۷- علم نفس ناطقه.....	۳۹
۱-۲-۸- روح.....	۴۰
۱-۲-۲- جهان شناسی.....	۴۰
۱-۲-۱- نظام احسن و خیر محض بودن نظام آفرینش.....	۴۰
۱-۲-۲- حدوث ذاتی عالم.....	۴۱
۱-۲-۳- کیفیت ربط حادث به قدیم.....	۴۲
۱-۲-۴- تناهی مقدار و ابعاد عالم.....	۴۲
۱-۲-۵- غیر محصور بودن تعداد جهات عالم.....	۴۲
۱-۲-۶- مکان.....	۴۲
۱-۲-۷- زمان.....	۴۳
۱-۲-۸- مرکزیت زمین.....	۴۴
۱-۲-۹- فقدان حرکت مستقیم و مستدیره در زمین.....	۴۴

عنوان

صفحه

۴۴ وجود حرکت قطعیه در خارج	۱۰-۲-۱-۲
۴۵ امتناع حرکت در مقوله‌ی جوهر	۱۱-۲-۱-۲
۴۵ اصالت ماهیت	۱۲-۲-۱-۲
۴۶ عقول طولیه و عرضیه	۱۳-۲-۱-۲
۴۶ انکار مثل افلاطونی	۱۴-۲-۱-۲
۴۷ انکار عالم مثال	۱۵-۲-۱-۲
۴۷ تجرد نفوس فلکی	۱۶-۲-۱-۲
۴۸ جنّ و شیاطین	۱۷-۲-۱-۲
۴۸ عصمت ملائکه	۱۸-۲-۱-۲
۴۸ مکلف نبودن ملائکه	۱۹-۲-۱-۲
۴۸ اتصال طبقات موجودات به یکدیگر	۲۰-۲-۱-۲
۴۹ خدا شناسی	۳-۱-۲
۴۹ اثبات واجب تعالی	۱-۳-۱-۲
۵۰ خصوصیات واجب الوجود	۲-۳-۱-۲
۵۱ عینیت صفات الهی با ذات	۳-۳-۱-۲
۵۲ خیر محض بودن واجب الوجود	۴-۳-۱-۲
۵۲ قدرت الهی	۵-۳-۱-۲
۵۳ حیات	۶-۳-۱-۲
۵۳ اراده الهی	۷-۳-۱-۲
۵۳ معنای اراده در خداوند	۱-۷-۳-۱-۲
۵۴ مراتب اراده الهی	۲-۷-۳-۱-۲
۵۵ سمع و بصر	۸-۳-۱-۲
۵۶ کلام	۹-۳-۱-۲

۵۷	۱۰-۳-۱-۲- توقیفی بودن اسماء الله.....
۵۷	۱۱-۳-۱-۲- قضا و قدر.....
۵۸	۱۲-۳-۱-۲- جبر و اختیار.....
۵۹	۱۳-۳-۱-۲- شرّ.....
۶۰	۱۴-۳-۱-۲- وحدت وجود.....
۶۴	۴-۱-۲- فرمان خداشناسی.....
۶۴	۱-۴-۱-۲- تکلیف.....
۶۵	۲-۴-۱-۲- سبب اختصاص انسان به تکلیف الهی.....
۶۵	۳-۴-۱-۲- ایمان.....
۶۷	۴-۴-۱-۲- معنای ضروری دین.....
۶۸	۵-۱-۲- نبی شناسی.....
۶۸	۱-۵-۱-۲- اثبات نبوت.....
۷۱	۲-۵-۱-۲- غرض از بعثت انبیا.....
۷۳	۳-۵-۱-۲- ویژگیهای نبی.....
۷۳	۱-۳-۵-۱-۲- اتّصاف به جمیع کمالات و نزاهت از جمیع عیوب.....
۷۳	۲-۳-۵-۱-۲- عصمت انبیاء.....
۷۶	۳-۳-۵-۱-۲- تفضیل انبیاء بر ملائکه.....
۷۶	۴-۵-۱-۲- معجزات حضرت ختمی مرتبت (ص).....
۷۷	۵-۵-۱-۲- وجه اعجاز قرآن.....
۷۷	۶-۵-۱-۲- معراج.....
۷۸	۶-۱-۲- امام شناسی.....
۷۸	۱-۶-۱-۲- تعریف امامت و ویژگی های امام.....
۸۲	۲-۶-۱-۲- نصب امام.....

عنوان

صفحه

- ۱-۲-۳-۶-۳- مذهب شیعه‌ی اثنی عشریه و اثبات امامت سایر ائمه (ع)..... ۸۴
- ۱-۲-۴-۶-۴- بیان امامت و غیبت حضرت صاحب الأمر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)..... ۸۵
- ۱-۲-۵-۶-۵- مقام مرتبت علی (ع)..... ۸۶
- ۱-۲-۷-۱-۷- معاد شناسی..... ۸۷
- ۱-۲-۱-۷-۱- تعریف و اثبات معاد..... ۸۷
- ۱-۲-۲-۷-۲- اعاده معدوم..... ۸۷
- ۱-۲-۳-۷-۳- تناسخ..... ۸۸
- ۱-۲-۴-۷-۴- سعادت حقیقی..... ۸۸
- ۱-۲-۵-۷-۵- تبیین معاد جسمانی و روحانی..... ۸۸
- ۱-۲-۶-۷-۶- وجود جنت و نار..... ۹۰
- ۱-۲-۷-۷-۷- معاد نفوس ساذجه و اطفال..... ۹۱
- ۱-۲-۸-۷-۸- لذت و ألم..... ۹۱
- ۱-۲-۹-۷-۹- ثواب و عقاب..... ۹۲
- ۱-۲-۱۰-۷-۱۰- برزخ..... ۹۲
- ۱-۲-۱۱-۷-۱۱- قیامت و حشر..... ۹۲
- ۱-۲-۱۲-۷-۱۲- احباط..... ۹۳
- ۱-۲-۱۳-۷-۱۳- عفو..... ۹۳
- ۱-۲-۱۴-۷-۱۴- شفاعت..... ۹۳
- ۱-۲-۱۵-۷-۱۵- توبه..... ۹۴
- ۲-۲-۲- آراء و دیدگاه‌های خاص کلامی لاهیجی..... ۹۵
- ۲-۲-۱- اراده و فاعلیت الهی..... ۹۶
- ۲-۲-۲- حسن و قبح عقلی افعال..... ۱۰۰
- ۲-۲-۳- حقیقت وحی و نبوت..... ۱۰۳

عنوان

صفحه

۴-۲-۲- مرتبه‌ی نفس خاتم الأنبياء (صلی الله علیه و آله وسلم).....	۱۰۵
۴-۲-۲- تعریف و کیفیت وقوع معجزه.....	۱۰۶
۵-۲-۲- سبب اجابت دعوات و حدوث امور خوارق عادت.....	۱۰۸
۶-۲-۲- بدا و تحلیل کیفیت وقوع.....	۱۱۰
پی نوشت.....	۱۱۲
فصل سوم: فیاض لاهیجی و کلام فلسفی	
۱-۳- کلام فلسفی.....	۱۱۳
۱-۱-۳- طرح موضوع.....	۱۱۳
۲-۱-۳- تعاریف و مباحث مقدماتی.....	۱۱۴
۱-۲-۱-۳- کلام.....	۱۱۴
۱-۱-۲-۱-۳- تعریف علم کلام.....	۱۱۴
۲-۱-۲-۱-۳- تمایز میان کلام و فلسفه.....	۱۱۷
۳-۱-۲-۱-۳- موضوع علم کلام.....	۱۱۹
۴-۱-۲-۱-۳- فایده علم کلام.....	۱۲۰
۵-۱-۲-۱-۳- جایگاه و مرتبه علم کلام.....	۱۲۱
۲-۲-۱-۳- گرایش ها و مکتب های کلامی.....	۱۲۱
۱-۲-۲-۱-۳- نص گرایي.....	۱۲۱
۲-۲-۲-۱-۳- عقل گرایي.....	۱۲۲
۳-۲-۱-۳- کلام فلسفی.....	۱۲۵
۲-۳- پیشینه کلام فلسفی.....	۱۲۷
۱-۲-۳- سرآغاز فلسفی شدن علم کلام در جهان اسلام از دیدگاه لاهیجی.....	۱۲۷
۲-۲-۳- سیر تاریخی و پیشینه کلام فلسفی در تشیع.....	۱۳۰
۳-۳- نقش فیاض لاهیجی در فلسفی شدن علم کلام.....	۱۳۲

عنوان

صفحه

۱۳۲ویژگی های فکری فیاض لاهیجی	۱-۳-۳
۱۳۳پایبندی نسبت به اصول و قواعد فلسفه مشاء	۱-۱-۳-۳
۱۳۵استقلال فکری	۲-۱-۳-۳
۱۳۷آگاهی عمیق به افکار و عقاید فرّق و مذاهب کلامی	۳-۱-۳-۳
۱۳۷برخورداری از گرایش ها و تفکرات عرفانی	۴-۱-۳-۳
۱۴۰اعتقاد به هیئت فلکی قدیم	۵-۱-۳-۳
۱۴۱ملاک ها و ویژگی های کلام فلسفی در آثار لاهیجی	۲-۳-۳
۱۴۱استفاده از روش برهانی در اثبات مسائل کلامی	۱-۲-۳-۳
۱۴۵بهره گیری از اصطلاحات، ادله و قواعد فلسفی در تبیین مسائل کلامی	۲-۲-۳-۳
۱۵۲استفاده فراوان از منابع فلسفی و آثار فیلسوفان	۳-۲-۳-۳
۱۵۳استفاده حدّاقلی از ادله نقلی	۴-۲-۳-۳
۱۵۴تسامح و تساهل در نقل و نقد روایات	۵-۲-۳-۳
۱۵۶اعتقاد به عدم حجّیت خبر واحد	۶-۲-۳-۳
۱۶۰مستقلّ دانستن عقل در تحصیل معارف الهی	۷-۲-۳-۳
۱۶۱اعتقاد به حسن و قبح عقلی	۸-۲-۳-۳
۱۶۲اعتقاد به توافق و تعاضد عقل با وحی	۹-۲-۳-۳
۱۶۵مقدّم داشتن دلیل عقلی (فلسفی) بر نقلی در صورت تعارض دلیل نقلی با عقلی	۱۰-۲-۳-۳
۱۶۷ذکر مباحث مربوط به امور عامّه و طبیعیّات در مقدّمه کتاب	۱۱-۲-۳-۳
۱۶۹نتیجه	۳-۳-۳
۱۷۱پی نوشت	
۱۷۳منابع و مأخذ	

مقدمه

یکی از مهمترین پیشنهادها برای تهیه و تدوین تاریخ کلام شیعه و بررسی سیر تطور آن در دوران مختلف، تدوین و تشریح اندیشه های کلامی برجسته ترین متکلمان شیعی است. پر واضح است که پیش از شناسایی و معرفی دیدگاه های متکلمان گذشته در باب موضوعات گوناگون کلامی، و مقایسه آنها با یکدیگر، بررسی تاریخ و تطور اندیشه های کلامی شیعه امکان پذیر نخواهد بود. اینکه یک آموزه اعتقادی مانند عصمت ائمه (ع)، از چه زمانی، چگونه، تحت تأثیر چه عواملی و در کدام بستر در بطن کلام شیعه متولد گشته و چه تغییرات و دگرگونی هایی را در طول تاریخ فکری تشیع تاکنون پشت سر گذاشته است، همگی متوقف بر شناخت آراء کلامی متکلمان شیعی در ادوار مختلف است.

از این گذشته بررسی تأثیر و تأثرات و روابط متقابلی که میان تشیع و دیگر فرق مذهبی از جمله معتزله و اشاعره در باب مباحث کلامی وجود داشته است، نیازمند مقایسه و تطبیق همه جانبه آراء و اندیشه های کلامی برجسته ترین متکلمان شیعه با متکلمان دیگر فرق می باشد، که مقدمه آن، گردآوری دیدگاه های کلامی متکلمان شیعی است.

در سال های اخیر این نظریه از سوی برخی مستشرقین ارائه و ترویج شده است که کلام شیعه، هویت مستقلی نداشته بلکه برگرفته از نظام کلامی معتزله است. به عقیده ایشان، شیعه در اصول و اعتقادات خود وامدار و پیرو معتزله بوده و متکلمان برجسته شیعی همچون شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) و علامه حلی (م ۷۲۶ ق) و دیگران در بسیاری از آراء و اندیشه های کلامی خود متأثر از متکلمان معتزلی از جمله ابوالحسین بصری (م ۴۳۶ ق) بوده اند. تبیین صحت و سقم این ادعا، در گرو یک مقایسه تطبیقی جامع و دقیق میان آراء و نظرات کلامی متکلمان شیعه با متکلمان معتزلی است که زمینه آن، تدوین اندیشه های کلامی متکلمان شیعی است.

با عنایت به این مطالب آشکار می شود که بررسی و تدوین اندیشه های کلامی متکلمان شیعه امری ضروری و اجتناب ناپذیر به شمار می آید. در این راستا، پژوهش حاضر عهده دار گردآوری و تبیین اندیشه های کلامی یکی از بزرگترین متکلمان مسلمان در دوران متأخر یعنی ملاعبدالرزاق لاهیجی (م ۱۰۷۲ ق) متخلص به "فیاض" است.

هدف از نگارش این رساله، تبیین اندیشه ها و دیدگاه های لاهیجی در خصوص موضوعات اصلی علم کلام، شناخت آراء و نظرگاه های بدیع و منحصر بفرد او در مسائل کلامی و بررسی نقش وی در جریان فلسفی شدن علم کلام است. در این تحقیق به منظور دستیابی به اهداف مذکور، از روش توصیفی و اسنادی همراه با تحلیل محتوا استفاده شده است.

فرضیات و پرسش هایی که تحقیق حاضر با توجه به آنها سامان یافته است عبارتند از:

- ۱) مهمترین اندیشه های کلامی فیاض لاهیجی کدام است؟
- ۲) فیاض لاهیجی آراء خاصی در برخی مسائل کلامی دارد.
- ۳) فیاض لاهیجی در جریان فلسفی شدن علم کلام در شیعه نقش داشته است.

اگر چه در کتب تاریخ علم کلام گاه دیدگاه ها و آراء کلامی فیاض لاهیجی مورد توجه واقع شده است؛ لکن تاکنون هیچ اثر مستقلی در خصوص تحلیل و بررسی اندیشه ها و نگرش های کلامی او نگاشته نشده است. یگانه اثر موجود در این زمینه، «یادنامه حکیم لاهیجی» است که مشتمل بر مجموعه مقالاتی پیرامون زندگی، شخصیت و زوایای از اندیشه های گوناگون اوست. با وجود فوایدی که این مجموعه مقالات دارد، نمی توان آن را به طور کامل معرف "اندیشه ها و نگرش های کلامی فیاض لاهیجی" دانست؛ زیرا در این اثر به بسیاری از آراء و اندیشه های کلامی او پرداخته نشده است.

از اینرو در پژوهش حاضر تلاش کرده ایم که به این مسئله بپردازیم و پس از تشریح آراء و دیدگاه های فیاض در مباحث مختلف کلامی، با استفاده از تحلیل های ساختاری و محتوایی آثار کلامی او مانند گوهر مراد، سرمایه ایمان و شوارق الإلهام، نقش وی را در فرایند فلسفی شدن علم کلام تبیین نماییم.

بر همین اساس رساله پیش رو در سه فصل سامان یافته است. فصل اول مشتمل بر طرح کلیات و برخی از مباحث مقدماتی همچون معرفی تفصیلی آثار کلامی ملا عبدالرزاق لاهیجی می باشد. در فصل دوم به تشریح دیدگاه های لاهیجی در خصوص موضوعات مختلف علم کلام و همچنین آراء بدیع و منحصر بفرد او در بعضی از مباحث کلامی پرداخته ایم؛ و در سومین و آخرین فصل این گفتار به بررسی و توضیح مسائلی از قبیل ماهیت کلام فلسفی، پیشینه آن در تاریخ علم کلام، مشخصات این مکتب کلامی با تکیه بر آثار لاهیجی و در نهایت نحوه تأثیر گذاری فیاض بر فرایند فلسفی شدن کلام شیعه دست یازیده ایم.

امیدواریم که این پژوهش بتواند سهمی هر چند اندک، در روشن شدن برخی از زوایای پنهان تاریخ کلام شیعه داشته باشد.

فصل اوّل

کلیّات

۱-۱- زندگی نامه حکیم ملا عبدالرزاق لاهیجی (م ۱۰۷۲ ق)

۱-۱-۱- نام

ملا عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی متخلص به فیاض، از حکما و متکلمان بزرگ قرن یازدهم هجری است.

با وجود شهرت و اهمیتی که وی از آن برخوردار بوده است، نوشته های تذکره نویسان در باب او بسیار اندک و ناچیز است.

در کتب تراجم، تنها به ذکر کلیّاتی از زندگانی و آثار لاهیجی بسنده شده است؛ و به همین جهت از جزئیّات زندگی وی اطلاع قابل ملاحظه ای در دسترس نیست. پرسش ها و نقاط مبهم فراوانی درباره شرح حال و حوادث دوران زندگی او وجود دارد که به جهت کمبود منابع اطلاعاتی در این زمینه، همچنان بدون پاسخ باقی مانده اند.

آنچه که از منابع، در خصوص زندگانی قیاض به دست می آید، آگاهی هایی است که در ادامه به آنها اشاره می شود.

۱-۱-۲- ولادت

زمان و مکان تولد حکیم لاهیجی کاملاً مشخص نیست، اما بنا بر برخی اقوال، زادگاه وی در لاهیجان از شهرهای گیلان بوده و پس از آن در قم سکنی گزیده است. (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۱۵۶) به سبب اقامت طولانی در قم برخی از تذکره نویسان به نام وی عنوان «قمی» را افزوده اند. (مدرّس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۳۶۱)

۱-۱-۳- اساتید

او از شاگردان میرز حکیم مشهور صدر المتألهین ملا صدراى شیرازی بوده و هنگام اقامت صدرا در قم، به خدمت وی رسیده و از محضرش بهره برده است. از همدرسان وی می توان به ملا محسن فیض کاشانی، ملا محمد یوسف الموتی و شیخ حسین تنکابنی اشاره کرد که همگی از محضر صدر الدین شیرازی استفاده می کردند. (افندی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۱۴)

لاهیجی در این دوران موفق شد متون مهمی از جمله: مبدأ و معاد، قسمتی از اسفار، شواهد الربوبیه و رساله حرکت را که همگی از تصنیفات استادش است را در نزد وی بخواند. (آشتیانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۸۹) پس از چندی، او به دامادی آن جناب هم مفتخر شد و ملا صدرا به وی لقب «قیاض» را اعطا کرد.

در اثر این پیوند، لاهیجی با مولی محسن فیض کاشانی که ارشد شاگردان صدرا و داماد او بود، خویشاوندی و رفاقت عمیقی پیدا کرد. قیاض در برخی از آثار خود با احترام فراوان از فیض یاد کرده و از او با عنوان «بعض أفاضل إخواننا الإلهيين» نام می برد و سخنانش را می ستاید. (لاهیجی، ۱۳۸۷: ۳۰۹؛ همو، ۱۳۸۳: ۶۵۷)

۱-۱-۴- فرزندان

۱) میرزا حسن لاهیجی (۱۰۴۵-۱۱۲۱ ق) که بزرگترین فرزند او و وارث مکتب و جانشین لاهیجی در تدریس علوم عقلی بوده است. وی صاحب آثار فلسفی و کلامی مهمی به زبان فارسی همچون شمع الیقین و آئینه دین، و آئینه حکمت است.

۲) ملا محمد باقر که در سال ۱۰۸۳ در هند بسر می برده است. و اطلاع دیگری از وی در دست نیست.

۳) میرزا ابراهیم که مؤلف کتاب القواعد الحکمیة و الکلامیة است. (دوانی، ۱۳۷۵، ج ۷: ۳۵)

۱-۱-۵- شاگردان

لاهیجی اکثر عمر خود را در قم گذرانده و در اغلب اوقات به بحث و تدریس در مدرسه علمیة معصومیة مشغول بوده است. (افندی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۱۴) وی در این مدت شاگردان زیادی تربیت کرد که معروفترین آنها عبارتند از: ۱) میرزا حسن لاهیجی (۱۰۴۵-۱۱۲۱ ق) فرزند ارشد لاهیجی.

۲) ملا محمد باقر.

۳) قاضی سعید قمی (۱۰۴۹-۱۱۰۷ ق) که در حکمت اشراق از شاگردان قیاض بوده است. (طهرانی، بی تا، ج ۵: ۳۱۹؛ افندی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۱۴؛ آشتیانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۱۶) از وی آثار مهمی همچون شرح توحید صدوق، اربعینات و کلید بهشت بجا مانده است.

۱-۱-۶- وفات و مدفن حکیم لاهیجی

در زمان وفات او نیز اختلاف است: بعضی وفات او را در سال ۱۰۵۱ هجری قمری یعنی یک سال بعد از وفات مرحوم ملا صدرا استاد و پدر زنش می‌دانند. (خوانساری، بی تا، ج ۵: ۱۱) و بعضی دیگر مانند شیخ آقا بزرگ طهرانی وفات او را در سال ۱۰۷۲ هجری ذکر کرده و تاریخ اول را اشتباه دانسته‌اند؛ زیرا از یکسو او گوهر مراد را به شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق) اهداء کرده است (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۲۴) در صورتی که او طبق این نظر یک سال بعد از مرگ حکیم به سلطنت می‌رسد و اهداء کتاب به عنوان سلطان به او، ممکن نخواهد بود.

و از سوی دیگر وی گوهر مراد را در سال ۱۰۵۷ تلخیص کرده و آن را «سرمایه ایمان» نام نهاده و طبعاً این کار، با فوت او در سال ۱۰۵۱ سازگار نخواهد بود. (طهرانی، بی تا، ج ۵: ۳۱۹؛ دوانی، ۱۳۷۵، ج ۷: ۴۱)

بنابراین وفات لاهیجی در سال ۱۰۷۲ ق، در شهر قم اتفاق افتاده است. پیکر وی در جوار بارگاه ملکوتی حضرت معصومه (ع) مدفون است. (دوانی، ۱۳۷۵، ج ۷: ۴۲)

در سال ۱۳۷۲ ش. در روز بیست و سوم و بیست و چهارم تیر ماه کنگره‌ای برای بزرگداشت این حکیم عالی مقام در زدگاه وی در شهر لاهیجان برگزار گردید.

۱-۲- معرفی آثار و تألیفات فیاض لاهیجی

۱-۲-۱- آثار فلسفی و کلامی

۱-۱-۲-۱- حاشیه بر حاشیه خفزی بر شرح تجرید قوشجی

این اثر با عنوان "حاشیه حاشیه الخفزی علی الشرح الجدید للتجرید العقائد" به زبان عربی تألیف شده است؛ و حاشیه ایست بر حاشیه^۱ شمس الدین محمد خفزی (م ۹۵۷ ق) بر شرح جدید تجرید نگاشته علاء الدین محمد قوشجی (م ۸۷۹ ق) که فیاض آن را به هنگام تدریس شرح تجرید نوشته است.

او در این حاشیه از استاد خود ملاصدرا و نیز شیخ اشراق و حاشیه فخر الدین حسینی سماکی و حواشی او با عنوان "الحواشی الفخریه" یاد کرده و از شفا و التعليقات ابن سینا و شرح اشارات و شرح رساله العلم خواجه نصیر مطالبی نقل می کند. (حجتی، ۱۳۷۴: ۳۲۹)

مرحوم سید جلال الدین آشتیانی درباره این اثر می نویسد:

« محقق لاهیجی - قدس الله روحه و نور ضریحه - تعلیقاتی بر حواشی محقق خفزی بر الهیات تجرید نوشته است که تحقیقی ترین حواشی و تعلیقات بر کلام خواجه است، چه مقام علمی ایشان به مراتب بالاتر از مقام دوانی و سید صدر دشتکی و سایر متأخرین است. در این حواشی که به سبک مشاء و اهل انظار تحریر شده است، تصریحات و اشارات و تلویحاتی به مبانی اهل ذوق و حکمت متعالیه دیده می شود و معلوم می شود که این حکیم نحری بین توغل در حکمت بحثی سبک مشائین و حکمت ذوقی متعالیه جمع کرده است، ولی سلیقه اش این بوده است که شخص در حکمت نظری راسخ باشد تا بتواند مطالب عالیّه از عرفان را درک کند. » (آشتیانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۲۰)

این اثر تاکنون به طبع نرسیده است؛ اما نسخ خطی متعددی از آن موجود است. آقای سید محمد باقر حجتی در فهرستی که از آثار لاهیجی فراهم کرده اند، ۵۲ نسخه از این اثر را معرفی نموده اند. (حجتی، ۱۳۷۴: ۳۳۵ - ۳۳۱)

۱-۲-۱-۲- حاشیه بر شرح جدید تجرید

بنا به تصریح فیاض در دیباجه این اثر، وی این حاشیه را به زبان عربی و پس از آن نوشته است که حواشی مبسوطی بر جواهر و اعراض شرح قوشجی نگاشته بوده (که به ظاهر مرادش همان حاشیه بر حاشیه خفزی است) لکن به جهت گستردگی و طولانی بودن آنها سعی نموده که آن را به نحوی تلخیص کند تا مورد رغبت بیشتر مردم قرار گیرد، بدون آنکه از مطالب سودمند آن اندکی کاسته شود؛ از این رو وی به نگارش این حاشیه جدید بر شرح قوشجی دست یازیده، که به "حاشیه شرح الجدید للتجرید" معروف است. (همان: ۳۳۸ - ۳۳۷)

لاهیجی از این اثر خودش در سه موضع از گوهر مراد یاد می کند. این حواشی نیز تاکنون منتشر نشده است؛ اما در فهرست نسخ خطی آثار قیاض ۴۷ نسخه خطی از آن، معرفی شده است.^۲

۱-۲-۱-۳- گوهر مراد

کتاب گوهر مراد در کنار شوارق الالهام از مهمترین و ارزشمندترین آثار کلامی قیاض لاهیجی به حساب می آید. این کتاب یک دوره علم کلام به شیوه استدلالی و فلسفی است.

گوهر مراد در زمره جامعترین و برترین آثار حکمی اسلام به زبان فارسی قرار دارد که در آن اصلی ترین مباحث فلسفی و چکیده مسائل کلام شیعی و نیز خلاصه ای از مباحث در زمینه منطق، اخلاق و تصوف با نثری شیوا گنجانیده شده است. (صابری نجف آبادی، ۱۳۸۰: ۹۰)

آیه الله رفیعی قزوینی در حواشی مختصر خود بر گوهر مراد می نویسند: «کتاب مستطاب گوهر مراد که مؤلف مرحوم حکیم کامل، مولانا عبد الرزاق لاهیجی - قدس سره العزیز - است، بسیار کتاب مرغوب و مطبوع است؛ و در تحقیق مسائل دینیّه و معارف الهیّه، وحید و فرید است.» (رفیعی قزوینی، ۱۳۸۶: ۱۲۹)

هدف او از تألیف گوهر مراد فراهم سازی کتابی در زمینه اصول اعتقادات است که مرجعی مطمئن در تحصیل عقائد دینی به حساب آید. وی در مقدمه کتاب به این غرض خودش اشاره کرده و در توضیح انگیزه اش از نگارش آن می افزاید: بسیاری از اهل علم در معرفت الهی به تقلید محض اعتماد نموده اند که این شیوه موجب یأس و نفرت اذکیا نسبت به طلب علم شده است؛ از اینرو تصمیم گرفتم که رساله ای در باب تحصیل اصول دین و حصول معارف الهی بر وجه یقین بنگارم که نجات جاودانی و خلاص متوقف بر آن باشد؛ و بدون نیاز به یادگیری اصطلاحات علمی این مقصود بر آورده شود. (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۲۱)

اگر چه قیاض مخاطب کتاب خویش را تمامی کسانی می داند که در پی کسب عقائد دینی متقن و صحیح هستند، اما باید اذعان نمود که کتاب او اثری عمیق و تخصصی در علم کلام محسوب شده که به هیچ روی مناسب حال عوام نیست و بدین جهت وی بر آن می شود که پس از گوهر مراد به تألیف سرمایه ایمان دست یازد. (همو، ۱۳۷۲: ۷)

گوهر مراد بی شک مهمترین کتاب کلامی ای است که به زبان فارسی نگاشته شده است به گونه ای که شاید نتوان اثر پارسی دیگری را از حیث احتواء بر مطالب و تحقیقات دقیق کلامی، در رتبه آن نام برد. لاهیجی خود در وصف این رساله اش می گوید: «چون این نسخه شریف اتمام یافت و این گوهر مراد از دریای قوت به ساحل فعلیت آمد، کتابی در نظر آمد به غایت گرامی؛ چنانکه با قطع نظر از این معنی که چون من ضعیفی مؤلف آن است، توان گفت که مؤلفی در باب خود نظیر و مانند وی نباشد. چه این نسخه مشتمل است بر مسائل جمّه و مطالب مهمّه، که قره العین

عرفا و محققین، و خلاصه افکار متقدمین و متأخرین است به تقریری که مبتدیان را از اقرب طرق؛ به مطلب رساند، و تحقیقی که متوسطان را از بوادی حیرت رهاند و انتقادی که منتهیان را خزانه نقود و معقولات غیر مغشوشه به اوام و خیالات شدن تواند.» (همان: ۲۲)

گوهر مراد را باید مرجع و منبعی ارزشمند در تحقیق آراء و اندیشه های کلامی و فلسفی لاهیجی به حساب آورد؛ زیرا دیگر آثار کلامی و فلسفی وی یا کامل نیستند همانند *شوارق الالهام*، یا به موضوعی ویژه اختصاص یافته اند مانند *الكلمات الطیبه*، و یا به قصد توضیح و تعلیقه بر آراء دیگر دانشمندان نگاشته شده است مثل حاشیه بر شرح جدید *تجربید* و حاشیه بر حاشیه خفزی بر شرح *تجربید قوشجی*، و یا به قدری مختصر نوشته شده اند که نمی تواند به نحو کامل نشان دهنده اندیشه های کلامی و فلسفی قیاض باشد. از اینرو تنها اثری که قادر است بازگو کننده افکار وی به طور جامع باشد همانا گوهر مراد است.

بر اساس نقل برخی از منابع وی این کتاب خود را در طی سالهای ۱۰۵۲ تا ۱۰۵۸ قمری نگاشته (حجتی، ۱۳۷۴: ۳۱۹) و به شاه عباس دوم (۱۰۵۲ - ۱۰۷۷ ق) تقدیم کرده است. همین امر موجب خرده گیری بعضی از نویسندگان بر او شده است.^۳ اما باید به خاطر داشت که در زمانه قیاض و حتی پیش از آن چنین رسمی اغلب در میان عالمان و نویسندگان کتب وجود داشته که به جهت حفظ و نشر و ترویج تألیف خود، آن را به سلطان عصر خودشان هدیه می کردند و در هر حال چنین عملی با توجه به شرایط عصر و زمانه کاری ناپسند به شمار نمی رفته است.

ویژگی های گوهر مراد

به منظور آشکار شدن هر چه بیشتر وجوه اهمیت این اثر، آشنایی با ویژگی ها و خصائص آن ضروری به نظر می رسد؛ از این رو در ادامه به مهمترین آنها اشاره می کنیم.

۱) ساختار و نحوه تبویب

یکی از نکات قابل توجه و بررسی در باب گوهر مراد نحوه تبویب و ترتیب این کتاب است. شیوه ای که قیاض برای ساختار و تدوین این اثر بکار برده است به طور کلی با دیگر آثار کلامی متفاوت است. در عرف کتب کلامی شیعه، تبویب و ترتیب مباحث کلامی بر اساس اصول پنجگانه دین صورت می پذیرد. شاید اولین متکلم شیعی که در تدوین مسائل کلامی نظر به اصول پنجگانه داشته و مباحث کلامی را در چارچوب مباحث متعلق به توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد بیان کرده است، سید مرتضی (ره) (م ۴۳۶ ق) باشد که برای نخستین بار در آثار کلامی خودش مانند *الملخص فی اصول الدین* و *تتمه آن یعنی اللّخیره* این نحوه از تبویب را بکار برده است.^۴ پس از او، نوع کتب کلامی در